

Волинська єпархія 1917-1919 рр.: церковно-демократичний та національний виміри

Володимир Борщевич

Стаття присвячена складному й особливому періоду розвитку Волинської єпархії упродовж 1917-1919 рр. У цей час задекларовано й втілено низку змін, котрі демократизували церковне життя Волині, сприяли поверненню йому українського обличчя.

Ключові слова: Волинська єпархія, українське православ'я, демократизація, юрисдикція.

Світова війна з окупацією частини Волинської єпархії завдала тяжкого удару церковному організму: евакуйовано парафіяльні громади, церковне майно, духовні навчальні заклади, мобілізовано у військо вчителів церковно-парафіяльних шкіл, не вдалось вберегти від знищення храми, обителі, церковну утвар, літературу. Російська влада активно використала волинське духовенство в акції насадження московського православ'я в Галичині. Крім цього, в роки війни прискорилась кристалізація релігійної та національної ідентичності волинського духовенства і кліриків особливо у Володимирському повіті, де проводили просвітницьку роботу українські січові стрільці.

Одним із втілень демократичних змін у церковному середовищі став Перший Волинський єпархіальний з'їзд 14-19 квітня 1917 р. Робота з'їзду засвідчила необхідність як інституальних, так і ментальних змін у житті православної Волині. Час вимагав від духовенства корекції пріоритетів і ставлення до пастирських обов'язків.

З 1 травня 1917 р. пресовим органом Волинської єпархії став журнал «Православна Волинь»¹. Видання змінило «Волинські єпархіальні відомості», які друкувалися до 7 березня 1917 р. і впродовж п'ятдесяти років виконували роль церковного офіціозу.

¹ Церква і нарід, – 1935. – Ч. 1. – 15 березня. – С. 15.

Весною 1917 р. низка волинських кліриків, котрі з початком війни стали капеланами у військових шпиталях, повернулись у свої парафії. Серед таких: диякон Олександр Гардасевич², диякони Петро Невірковець та Олексій Дидинський³. Керівництво військових священиків Російської армії намагалось оперативно реагувати на ситуацію, але політичні реалії робили ці кроки малоефективними.

Серед інших важливих кадрових змін у Волинській єпархії – призначення на початку серпня 1917 р. настоятелем Рівненського Воскресенського собору о. Миколая Рогальського⁴. У 20-х – першій половині 30-х рр. він став духовним лідером російського церковного шовінізму у Волинсько-Крем'янецькій єпархії. Із його ім'ям були пов'язані гучні скандали в церковному житті краю.

У період Української Центральної Ради Волинська єпархія на чолі з Євлогієм (Георгієвським) розвивалась у річищі загальноукраїнського життя. Потреба демократизації єпархіального устрою рішенням Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян покликала до життя новий склад Волинської духовної консисторії. 10 листопада 1917 р. Георгієвський доповідав Синоду РПЦ про обрання о. Арсенія Бордюговського, о. Дмитра Писаржевського та о. Петра Антоновича членами консисторії. Синод затвердив обрання і видав про це 17 листопада відповідний наказ. Отримавши наказ, Євлогій таким чином розподілив обов'язки між новопризначеними членами ВДК: прот. М. Бурчак-Абрамович очолив господарський стіл, о. І. Ніколаєв – розпорядчий, о. Д. Писаржевський – судовий і шлюборозвідний, прот. А. Бордюговський отримав рахунковий, а о. П. Антоновичу доручено додатковий із компетенцією у метричних і будівельних справах⁵.

Після більшовицького перевороту в Петрограді Українська Центральна Рада прискорила розбудову української державності. Ці кроки віддзеркалилися в церковному житті України. Генеральне

² Послужной список псаломщика 421 полевого подвижного госпиталя Александра Гардасевича, 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 212, арк. 4-7.

³ Письмо главного священника армий Юго-Западного фронта, прот. В. Грифцова Волинской духовной консистории, № 2452, 1 мая 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 212, арк. 1.

⁴ Formularz służbowy proboszcza soboru Rówieńskiego, protoiereja Nikołaja Rogalskiego, 1928 г. // ДАРО, ф. 30, оп. 3, спр. 736, арк. 224.

⁵ Резолюция архиепископа Волинского и Житомирского Евлогия (Георгиевского), № 206, 22 ноября 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 1.

секретарство внутрішніх справ 13 грудня 1917 р. в листі до Волинської духовної консисторії повідомляло про підпорядкування собі духовних консисторій і підвладних їм установ у всіх справах, що стосувалися компетенції колишнього російського міністерства ісповідань⁶. Зв'язок консисторії з секретарством планували здійснювати через тимчасового комісара духовних справ.

Суспільні очікування вимагали змін і в самій Православній Церкві. Інструментом їх реалізації мав також стати Всеукраїнський Церковний Собор. Захоплення більшовиками влади в Росії прискорили скликання Собору, а репресії змінили на більш поступливу позицію частини православного духовенства в Україні. Вже 21 грудня 1917 р. Євлогій (Георгієвський) скерував у консисторію розпорядження про здійснення заходів з підготовки і проведення Собору. Окремо він вимагав, щоб вибори делегатів на Собор відбувалися без партійних і національних впливів⁷. Йшлося, очевидно, про українські сили.

На початку 1918 р. цивільна й церковна адміністрація на Волині перебували в стані часткової дезорганізації. Отець Віталій Сагайдаківський згадував, як він у майже у п'ятнадцятирічному віці отримав призначення на посаду дяка в село Пелче Дубенського повіту після повернення із примусового виселення. 15 січня 1918 р. Сагайдаківський став учителем пелчанської школи⁸. Дубенське повітове земство щомісячно платило молодому вчителю 87 карбованців за працю із 103 учнями. Як додаткову винагороду батьки запропонували доплачувати по карбованцю за дитину щомісяця. Півроку тривала педагогічна робота Сагайдаківського, а з осені 1918 р. на посаду вчителя знайдено кандидата з відповідними кваліфікаціями.

Загалом на початку 1918 р. українська влада, і на Волині також, поступово встановлювала контроль за діяльністю всіх навчальних закладів. Серед заходів – облік ресурсів, необхідних для організа-

⁶ Лист генерального секретарства внутрішніх справ Генерального секретаріату України Волинській духовній консисторії, № 5072, 13 грудня 1917 р. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 543, арк. 2.

⁷ Распоряжение архиепископа Вольнского и Житомирского Евлогия (Георгиевского) Вольнской духовной консистории, № 1340, 21 декабря 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 541, арк. 3.

⁸ Сагайдаківський Віталій, *св. Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства: 1927-1977*. – Торонто, 1977. – С. 26.

ції українських курсів⁹, розмежування компетенції між генеральним секретарством освіти та національними секретарствами щодо керівництва школами¹⁰, призначення викладачів.

Новий склад Волинської духовної консисторії, затверджений у листопаді 1917 р., не відразу розпочав свою роботу. Отець Арсен Бордюговський повідомляв консисторію, що не може виконувати обов'язки члена консисторії з призначеного часу через хворобу, необхідність виплати утримання священникам Володимирської міської округи за другу половину 1917 р. та завершення справ по благодійності¹¹. Наприкінці 1917 р. о. Бордюговський перебував в евакуації в м. Ізяслав Волинської губернії. Щодо двох інших обраних членів консисторії, о. П. Антоновича та о. Д. Пісаржевського, то єпархіальна училищна рада рішенням від 10 січня 1918 р. постановила погодитись із цим, оскільки виконання обов'язків наглядачів шкіл евакуйованих повітів не перешкоджатиме їх роботі в консисторії¹².

Єпархіальний архієрей також намагався контролювати службове переміщення волинського духовенства. У відповідь на прохання парафіян евакуйованого Володимирського Успенського собору призначити настоятелем обраного ними священника 200 піхотного Кронштадського полку о. Мойсея Грищука Євлогій (Георгієвський) відмовив, оскільки на це місце вже отримав наказ о. Арсен Бордюговський¹³.

Урядовці консисторії намагалися організувати роботу єпархіальних установ у довоєнному ритмі. Про це свідчить публікація постанови єпархіального опікунства від 19 січня 1918 р. про виплату допомоги бідним духовним особам¹⁴. Сума варіювалась у межах від 4 до 23 рублів за перше та друге півріччя 1917 р. Планували продовжити

⁹ Лист Рівненського повітового комісара директору Рівненської жіночої гімназії, № 852, 22 січня 1918 р. // ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 30, арк. 4.

¹⁰ Лист генерального секретарства освіти Генерального Секретаріату України директорам середніх шкіл, інспекторам вищих початкових та інших шкіл України, № 379, 10 січня 1918 р. // ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 30, арк. 12.

¹¹ Рапорт о. Арсенія Бордюговського Волинської духовної консисторії, № 195, 30 грудня 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 3.

¹² Письмо Волинского епархиального училищного комитета Волинской духовной консистории, № 154, 8 февраля 1918 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 4.

¹³ Резолюция архиепископа Волинского и Житомирского Евлогия (Георгиевского), 24 февраля/ 9 марта 1918 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 5.

¹⁴ От епархиального попечительства // Православная Вольнь. Еженедельный орган объединенного духовенства и мирян Волинской епархии. – 1918. – № 3. – 14 апреля. – С. 8.

роботу Житомирське та Крем'янецьке жіночі єпархіальні духовні училища. У Житомирі мали намір провести репетиції та перевідні іспити впродовж другої половини травня, а з Крем'янця повідомляли духовенству, що приймуть учениць у перший, третій та четвертий класи з 13 травня. Плата за два місяці пансіону складала 200 рублів або еквівалент продуктами¹⁵.

Військовий союз Української Центральної Ради із Німеччиною давав надії на стабілізацію життя і Україні, і цю зміну в ситуації відчувало волинське духовенство. Пошук шляхів організаційного устрою Української Православної Церкви упродовж 1918 р. знайшов обговорення в кожній єпархії. Вимоги автокефалії лунали щораз активніше, і ряди її прихильників зростали. Тому питання зміни організаційного статусу українського православ'я стало одним із головних під час роботи Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян у Житомирі 2-9/13-22 травня 1918 р. Доповідь щодо автокефалії підготувала спеціально створена при з'їзді Соборна комісія. Заслухавши доповідь, делегати з'їзду постановили:

«Автономія Української, тобто південно-малоросійської, церкви має для себе беззаперечні як історичні, так і етнографічні підстави, а разом з тим настійливо підказується нам зараз політичним і соціально-державним моментом, який переживаємо, тоді як для автокефалії цієї Церкви немає ні канонічних, ні історичних достатніх даних»¹⁶.

Отже, прихильники збереження Української Церкви в структурі Московської патріархії становили більшість серед делегатів. Однак ця більшість усвідомлювала іншість українського православ'я і вважала прийнятною зміну статусу. Тому з'їзд вважав:

«1) Канонічна єдність нашої Української церкви з єдиною для всієї Русі Православною, очолюваною зараз Святійшим Патріархом Тихоном, церквою повинна залишатись непорушною; 2) церковна автокефалія для України неприйнятна; 3) цер-

¹⁵ От Кременецкого женского духовного училища // Православная Вольнь. – 1918. – № 3. – 14 апреля. – С. 8.

¹⁶ Журнал № 3 Вольнского епархиального съезда духовенства и мирян 2-9/15-22 мая 1918 г. // ЦДІАЛ, ф. 760, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

ковна автономія нашої Української церкви в її живому органічному союзі з Всеросійською православною церквою, а через неї і з єдиною Вселенською, бажана і повинна бути втілена в життя в самому широкому здійсненні»¹⁷.

Третім питанням порядку денного стала дерусифікація Церкви. Після виступів і обговорення прийнято рішення, яким схвалено «українізацію» як збереження наявної в церковному житті України специфіки, пов'язаної із етнографічними особливостями краю, його населенням, історією, побутом, духовним обличчям у тій мірі, яка не суперечить чистоті православної віри і обряду, не порушує догматики, єдності із Всеросійською та Вселенською Православною Церквою¹⁸.

Окремими рядками в постановах закріпили накази з'їзду Українського Церковного Собору. Делегати висловились за відновлення в слов'янській богослужбовій мові вимови, яка існувала в Україні з першопочатків. Підтримали делегати і використання української у проповідях як «найбільш зрозумілої і близької мови молящимся»¹⁹. Натомість реакційною стала позиція щодо використання україномовних священно-богослужбових книг. Їх запровадження назвали не бажаним, оскільки українська мова перебуває в стадії творення і для перекладу нею богослужбових чинів ще не дозріла. Більше того, запровадження перекладених українською літургічних книг, на думку делегатів з'їзду, роз'єднає Українську Церкву із Всеросійською та усіма Православними Церквами. Щодо ставлення до Української Держави, то воно має бути вирішене Собором у погодженні із формулою, прийнятою на Всеросійському Церковному Соборі, наскільки таке рішення виявиться прийнятним владою. Не дивно, що усі постанови Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян негайно затвердив архієпископ Євлогій (Георгієвський)²⁰. Постанови відображали його погляди на стан речей у житті Української Церкви.

7 червня 1918 р. Синод доручив Євлогію (Георгієвському) опіку над Холмською єпархією. Це рішення перетворило Житомир і всю

¹⁷ Журнал № 3 Волинського єпархіального съезда духовенства и мирян 2-9/15-22 мая 1918 г. // ЦДАЛ, ф. 760, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

¹⁸ Там само. – арк. 5.

¹⁹ Там само. – арк. 5.

²⁰ Там само. – арк. 6.

Волинську єпархію на територію тимчасового перебування для виселеного холмського духовенства і мирян у процесі повернення на Батьківщину. Одночасно тривало налагодження церковного життя на території окупованих Володимирського і Ковельського повітів. Постановою Всеукраїнського Православного Собору від 28 червня унормовано повернення виселеного з цих повітів духовенства і мирян.

Важливим рішенням, яке вплинуло на подальший інституційний розвиток Української Церкви, стала ухвала Всеукраїнського Собору, якою затверджено Статут вищого церковного управління в Україні²¹. Прийняття такого документа надавало Українській Православній Церкві автономний статус у складі Московської патріархії. Цей крок відкрив нові перспективи еволюції статусу українського православ'я і згодом став тією юридичною основою, що дозволила архієпископу Олексію (Громадському) із прибічниками проголосити створення в 1941 р. Автономної церкви.

Стрімка зміна реалій життя спонукала єпископат і духовенство реагувати на нову ситуацію. Тому в серпні 1918 р. проведено іще один єпархіальний з'їзд, як відповідь на нові виклики.

У період Української Держави ознаки стабілізації ситуації були помітні в Українській Церкві і на парафіяльному, і на монастирському рівнях. Найбільш чітко це простежувалося на прикладі Почаївської Лаври. Після реквізицій та елементарних пограбувань Лавра втратила найцінніше майно. «Крах гетьманства, – згадував архімандрит Дамаскин (Малюта), – крах німецьких держав, війська яких охороняли порядок за гетьмана, очистили дорогу хаосу і жаху»²². Після падіння режиму Скоропадського в Києві владу на місцях взяли в руки учасники антигетьманського повстання. У Крем'янецькому повіті в гміні Борки таким лідером став Никанор Шевчук, який організував відділ з 30 селян з с. Новий Став²³. Шевчук у статусі коменданта представляв владу Директорії в цій частині Крем'яччини. У Крем'янці наприкінці 1918 р. перебував отаман Золотаренко. Відсутність стабільної

²¹ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. – Вінніпег: «Екклесія», 1984. – Т. 1.: Київська церковна традиція українців Канади. – С. 146.

²² Дамаскин (Малюта), архімандрит. Почаево-Успенская лавра // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – 16 ноября. – С. 717.

²³ Sprawozdanie przodownika wywiadowczego z Ekspozytury urzędu śledczego w Dubno Józefa Nowickiego, 30 września 1924 r. // ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 2638, арк. 24.

влади призвела до кризових ситуацій у житті Волині. Зафіксовано випадки арештів православних священників.

Наприкінці 1918 р. активізовано заходи з надання Українській Церкві самоуправління. 12 листопада на зимовій сесії Всеукраїнського собору міністр віроісповідань О. Лотоцький від імені уряду заявив про бажання влади бачити Церкву в Україні самостійною. Антигетьманське повстання й припинення роботи Собору позбавило можливості надати цьому рішенням церковно-юридичної сили. Ситуацію максимально використала консервативна більшість Собору. Законом від 1 січня 1919 р. Директорія УНР проголосила Українську Церкву автокефальною. Закон саботував православний єпископат, більшість якого становили етнічні росіяни. Тому він мав символічно-декларативне значення, але як прецедент міг відіграти в майбутньому відповідну стимулюючу роль.

В опозиції до новацій Директорії був і керуючий Волинською єпархією, єпископ Володимир-Волинський Фаддей (Успенський). Резолюцією від 22 січня 1919 р. він резюмував:

«Закон про автокефалію не може бути проголошений без ... церковної влади, тобто крім Всеукраїнського церковного собору (законно скликанного митрополитом області) і без благословення Святійшого Патріарха Всеросійського, з яким дотепер у канонічному спілкуванні була Українська церква і визначила бути на Київському соборі і надалі, не визнаючи автокефалії. З огляду на це не вважаю законним оголошувати декрет про автокефалію, вироблений поза вищою церковною владою, від якої не було жодних розпоряджень. Необхідно дотримуватись постанов Київського собору, встановленого ним ладу церковного управління, звертаючись у найбільш важливих справах до контори Собору єпископів у Києві, головою якого Собор єпископів призначив єпископа Діонісія Крем'янецького»²⁴.

Отже, керівництво Волинської єпархії зайняло солідарну з усім православним єпископатом в Україні позицію щодо автокефалії.

Арешт і видворення Директорією Антонія (Храповицького) та Євлогія (Георгієвського) поряд із негативним розголосом на міжна-

²⁴ Резолюція управляючого Волинської єпархией, єпископа Владимир-Волинского Фаддея (Успенского), 9/22 января 1919 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 28, арк. 9.

родній арені вплинули і на повсякденні стосунки духовенства з органами влади. Священик Павло Пінкевич 25 лютого 1919 р. запитував у керуючого Волинською єпархією Фаддея (Успенського), як реагувати на розпорядження повітового комісара щодо заборони згадувати в церквах єпископів Антонія і Євлогія²⁵. До рапорту о. Пінкевич доклав оголошення Старокостянтинівського повітового комісара Вовка із заборонаю духовенству молитись за ворогів Української Народної Республіки архієреїв Антонія і Євлогія²⁶.

Дилему непоминання вирішено іще 20 січня 1919 р. коли Діонісій (Валединський) як голова контори Собору єпископів повідомляв Фаддею про рішення ігнорувати вимогу міністра культів. Міністр запропонував конторі видати духовенству Києва і Київської єпархії розпорядження про припинення поминання патріарха Тихона, єпископів Антонія і Євлогія. Натомість контора єпископів відмовилась не поминати названих єпископів, але погодилась молитись «*За Директорію Української Народної Республіки і членів її: Володимира, Симона, Афанасія, Андрія, Уряд їх і Христолюбиве військо*»²⁷.

Наступні події воєнно-політичного характеру започаткували новий етап розвитку Волинської єпархії вже в умовах польської влади.

Отже, період 1917 – початку 1919 рр. став визначальним для Волинської єпархії, намітивши напрямки розвитку, які знайшли втілення упродовж наступних десятиліть.

Список джерел і літератури:

1. *Дамаскин (Малюта), архимандрит*. Почаево-Успенская лавра // Воскресное чтение. – 1930. – № 46. – 16 ноября. – С. 716-718.
2. Журнал № 3 Вольнского епархиального съезда духовенства и мирян 2-9/15-22 мая 1918 г. // Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАІЛ), ф. 760, оп. 1, спр. 15, арк. 1-6.

²⁵ Рапорт священника Павла Пинкевича управляющему Вольнской епархией, епископу Владимир-Вольнскому Фаддею (Успенскому), 12/25 февраля 1919 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 2.

²⁶ Оголошення Старокостянтинівського повітового комісара Вовка, 30 січня 1919 р. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 4.

²⁷ Указ контори Собору єпископів України керуючому Волинською єпархією, епископу Володимир-Волянському Фаддею (Успенському), 7/20 січня 1919 р. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 10.

3. Лист генерального секретарства внутрішніх справ Генерального секретаріату України Волинській духовній консисторії, № 5072, 13 груд. 1917 р. // Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 1, оп. 47, спр. 543, арк. 2.
4. Лист генерального секретарства освіти Генерального Секретаріату України директорам середніх шкіл, інспекторам вищих початкових та інших шкіл України, № 379, 10 січня 1918 р. // Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 568, оп. 1, спр. 30, арк. 12.
5. Лист Рівненського повітового комісара директору Рівненської жіночої гімназії, № 852, 22 січня 1918 р. // ДАРО, ф. 568, оп. 1, спр. 30, арк. 4.
6. Оголошення Старокостянтинівського повітового комісара Вовка, 30 січня 1919 р. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 4.
7. От епархиального попечительства // Православная Волянь. Еженедельный орган объединенного духовенства и мирян Волинской епархии. – 1918. – № 3. – 14 апреля. – С. 8.
8. От Кременецкого женского духовного училища // Православная Волянь. – 1918. – № 3. – 14 апреля. – С. 8.
9. Письмо Волинского епархиального училищного комитета Волинской духовной консистории, № 154, 8 февраля 1918 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 4.
10. Письмо главного священника армий Юго-Западного фронта, прот. В. Грифцова Волинской духовной консистории, № 2452, 1 мая 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 212, арк. 1.
11. Послужной список псаломщика 421 полевого подвижного госпиталя Александра Гардасевича, 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 212, арк. 4-7.
12. Рапорт о Арсения Бордюговского Волинской духовной консистории, № 195, 30 декабря 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 3.
13. Рапорт священника Павла Пинкевича управляющему Волинской епархией, епископу Владимир-Волинскому Фаддею (Успенскому), 12/25 февраля 1919 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 2.
14. Распоряжение архиепископа Волинского и Житомирского Евлогия (Георгиевского) Волинской духовной консистории, № 1340, 21 декабря 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 541, арк. 3.
15. Резолюция архиепископа Волинского и Житомирского Евлогия (Георгиевского), № 206, 22 ноября 1917 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 1.
16. Резолюция архиепископа Волинского и Житомирского Евлогия (Георгиевского), 24 февраля/9 марта 1918 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 47, спр. 550, арк. 5.
17. Резолюция управляющего Волинской епархией, епископа Владимир-Волинского Фаддея (Успенского), 9/22 января 1919 г. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 28, арк. 9.
18. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. – Вінніпег: «Екклесія», 1984. – Т. 1.: Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
19. Сагайдаківський Віталій, св. Правди не втопити. Спогади з 50-тиріччя пастирства: 1927-1977. – Торонто, 1977. – 362 с.

20. Указ контори Собору єпископів України керуючому Волинською єпархією, єпископу Володимир-Волинському Фаддею (Успенському), 7/20 січня 1919 р. // ДАЖО, ф. 1, оп. 49, спр. 29, арк. 10.
21. Церква і нарід. – 1935. – Ч. 1. – 15 березня. – С. 15.
22. Formularz służbowy proboszcza soboru Rówieńskiego, protoiereja Nikołaja Rogalskiego, 1928 r. // ДАРО, ф. 30, оп. 3, спр. 736, арк. 224.
23. Sprawozdanie przodownika wywiadowczego z Ekspozytury urzędu sledczego w Dubno Józefa Nowickiego, 30 wrzesnia 1924 r. // ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 2638, арк. 24.

